

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİNDE GELİŞMELER VE DEVLETİN ROLÜ

MEHMET GENÇ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

I

Genel olarak Osmanlı ekonomisi ve özellikle sanayi sektörü 18. yüzyılda birbirinden oldukça farklı iki döneme ayrılır. Yüzyılın ilk yarısında sanayide kaydedilen genel genişleme ile birlikte bazı dallarda devletin de, daha önce benzerine rastlamadığımız çapta ithâl ikâmesine yönelik yatırımlar yaparak birçok manifaktür kurduğu görülür. Bu mutevâzı sınıflaşma girişimi Osmanlı klasik iktisadî sisteminin paradigması içinde sınırlı kaldı ve herhangi bir önemli sıçrama gerçekleştiremedi. Ancak tümü ile başarısız da kalmadı.

Yüzyılın ikinci yarısında ise daralma yönünde bir değişim yaşandı. Devlet, artan dış tehditler karşısında varlığını sürdürmeye çalışırken, yüzyılın başlarında yaptığı gibi sanayiye yatırım ve yardımlarda bulunmak şöyle dursun, hayatî mücadelede sanayinin mevcûdunu da =feda edecek bir esrî sürecin işlemesine sebep olarak bizat daralmanın başlıca faktörleri arasında yer aldı.

II

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla, 16 yıl süren ve geniş çapta insan, malzeme, kaynak ve toprak kayıplarına yol açmış olan büyük bir savaşın yenilgisiyle girdi. Savaş içinde aksaklıklar gösteren dış ticaret, Batı Avrupa'daki iktisadî canlanma ve Türkiye'de sulhun teessüsü ile hızla büyümeye başladı. Bu yıllarda Osmanlı ticaretinin Batı ile yapılan bölümünde hem ithâlât, hem de ihrâcât bakımından ham, yarı mamül ve nihaî mamül olarak tekstil ürünleri %60'ın üzerinde bir ağırlığa sahipti. Türkiye bakımından ithâlâtta, ihrâcâta nazaran çok daha fazla kutuplaşmış olarak, tek bir tekstil mamülü, yünlü hâkimdi. Onu takip eden ipekli ile birlikte, bu iki mamülün toplam ithâlâtta payı %50'ye yakın idi.

Dış ticaretin bu niteliği yeni bir olgu değildi; 16-17. yüzyıllarda tedricî bir gelişme sonucunda, uzun vadede teessüs etmiş olan bir yapı özelliği taşıyordu. 1700'lerde yeni olan şu idi: İthalat 1683-1700 dönemindeki savaş sırasında aksamış, yünlü ve ipekli kumaş sağlayan ülkeler arasında, Fransa'dan sonra ikinci yeri tutan ve özellikle yüksek tabakaya hitap eden kaliteli yünlü ve ipeklilerin başlıca kaynağı olan Venedik'le de savaş içinde bulunulması, ithâlât zorlukları ile birlikte fiyatları da arttırmıştı. Bu mamüllerin başlıca alıcısı olan askerî zümre mensupları, savaş dolayısıyla harcamalarının artan bölümünü askerî mal ve hizmetlere ayırmak zorunda kaldıkları ve gelirleri aynı oranda artmadığı için, bu ithal malları sağlamakta hissedilir güçlükler çekmişlerdi.

Askerî zümrenin ithal malı konusunda yaşamış olduğu bu sıkıntıyı; nisbî olarak arttıran subjektif bir faktör de, yerli mal ve hizmet taleplerinde benzeri sıkıntılara düşmeyi önlemeye matuf eskiden beri uygulana gelen yaygın bir sistemin mevcut bulunması idi. *Mîrî Mübayaâ* diye bilinen bu sistemin esası şudur: Devlet veya onun adına hareket edenler ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri, üreticilerden doğrudan doğruya ve maliyete yakın, hatta daha da düşük bir fiyattan satın alma imkânına ekseriye sahip bulunuyorlardı. Bir tür "müterakki aynî gelir vergisi" gibi tavsif edilebilecek olan bu sistemin istinâd ettiği iktisadî politika prensibi, kolayca tahmin edilebileceği gibi *provizyonizm* idi. Bu nedenle, yerli mal bulmakta zorluk çekildiği zaman ham veya mamül, türüne olursa olsun, ihracına, hatta yurt içinde tedâvülüne yasaklar koymaktan çekinilmezdi. Çok kısa olarak özetlemeye çalıştığım bu sistem ve onun istinâd ettiği provizyon politikası sonucudur ki, Osmanlı Devleti, dış ti-

caretin sadece ihrâcât bölümüne müdâhalede bulunmuş, ama ithâlât üzerinde, onu kolaylaştırıcı tedbirlerin dışında, sadece fiskalist amaçlarla ve nadiren diplomatik alet olarak kullanmaktan öteye hiçbir zaman engel koymamıştır.

Kapitalist gelişme imkânları bakımından fevkalâde tehlikeli mekanizmaları işletebilmeye namzet böyle bir sistemle, onun istinâd ettiği iktisadî politika prensibinin, aynı zamanda, Türkiye tarihinde ilk defa, ithal ikâmesi-ne² yönelik bir sanayi yaratmaya götüren başlıca etkenlerden birini teşkil etmiş olması, Osmanlı tarihinde sayısı az olmayan paradokslardan biri olarak kaydedilmeye değer.

İşte bu şartlar altında, “kefere memleketinden gelen çuka-dan müstağni olmak mülahazası ile”³ İstanbul’da 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde, devletin teşebbüsü ile, Polonya’dan getirilen makina ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktürü için hazineden 50.000 krş. kadar bir yatırım sermayesi tahsis edilmiştir.⁴ Bu harcamayı devlet, doğrudan bir yatırım olarak değil de, tesisi işletmeyi kabul edecek olan müteşebbise açılan bir nevî uzun vadeli ve faizsiz kredi statüsü içinde gerçekleştirmişti. Tesis çalıştıracak olan müteşebbise, mîrî mübâyaa sistemi içinde ana hammaddeyi teşkil eden yünü ucuz satın alma gibi önemli bir kolaylık da sağlamıştı. İşçi ve ustalara bahsedilen bazı idarî himâye ve vergi muâfiyetlerini de eklersek, temin edilmiş olan himâyeyi özetlemiş oluruz.⁵

Bu ilk girişimi hemen müteâkip 1720 civarında görülen ikinci faâliyet, bu sefer tam bir devlet teşebbüsü olarak kurulan *İpekli Dokuma Manifaktürü*dür. Bu bildiğimiz kadarı ile Türkiye’de kurulan ilk iktisadî devlet teşekkülü denilmeye lâıyk bir hüviyet belirtmek bakımından dikkate şâyândır ve uzunca bir süre hem askerî zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya devam etmiş bir manifaktürdür.⁶

İthal ikâmesi niteliği ile zikredilmeye değer bir başka tesis de, 1709’da İstanbul’da Tersane bünyesinde gemi çapası imâl etmek üzere kurulan *Dökümbhanedir*.⁷ Buna yelkenli gemiler için yelkenbezi dokumak üzere yine aynı yıllarda Tersane’de kurulan *Pamuklu Dokuma Manifaktürü*nü de eklemeliyiz. Devlet teşebbüsü ve sermayesi ile tesis ve birer kamu kurumu olarak işletilmek üzere teşkil edilen imalâthânelere nihayet 1744/45’te Yalo-

va’da makinaları ile birlikte Polonya’dan getirilen ustalara kurdurulan *Kâğıt Manifaktürü*nü de eklemeliyiz.

Bunların yanında devlet teşebbüsü ve sermayesi ile kurularak belirli şartlarda esnafa kiralanen veya devredilen birçok imalâthâne veya atölye arasında, en önemlileri olarak İstanbul’da 1718’de kurulan *Çini İmalathanesi*-ni, 1720 civarında kurulan iki büyük *Basma Manifaktürü* ile *Boyahaneyi*, 1723’te kurulan *Kemba* ve *Diba Manifaktürü*nü zikredersek, 18. yüzyılın ilk yarısı içinde, en önemlileri ithal ikâmesi amacı ile kurulmuş bulunan belli başlı tesisleri özetlemiş oluruz.⁸

Bütün bu kuruluşlar içinde çuka ve kâğıt imalâthâneleri en ömürsüz olanlarıdır. İpekli, pamuklu dokuma, yelkenbezi, gemi çapası gibi alanlardaki kuruluşlar yaşamış, hatta bir çoğu uzun zaman başarılı şekilde işletilmişlerdir. Aralarında en başarılı görünenler yelken bezi, ipekli dokuma ve pamuklu basma imalâthânelerdir.⁹

Başarıyı belirleyen faktörler arasında, tesisin devlet tarafından doğrudan işletilmesi ile özel olarak faaliyette bulunan esnafa devredilmesi arasında, genellikle ikincilerin daha başarılı görünmelerine bakarak kesin bir yargıya varmak, mevcut veriler karşısında oldukça zordur. Daha önce mevcut teknik bilgi, tecrübe ve becerinin (know-how) nisbî olarak yüksek bulunduğu, ucuz ve kaliteli hammaddeyi sağlamanın kolay olduğu ve nihayet üçüncü olarak da yeterli bir talep düzeyinin bulunduğu alanlarda başarılı olunduğunu ampirik olarak tespit edebiliriz. Bu üç faktörün bir arada bulunmadığı veya kuvvetli bir himâye ile desteklenmediği durumlarda başarıya ulaşılammış olduğunu söyleyebiliriz.

Yünlü konusunda, bu sanayinin Batı Avrupa’da 200-300 yıllık bir gelişmenin doruğunda bulunduğu ve 17. yüzyıldaki durgunluğu tâkiben, Türk pazarlarına 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren adeta damping yaparcasına gittikçe ucuzlayan ve bollaşan bir sürüme başladığı bir dönemde girişilen bu ilk ithal ikâmesi teşebbüsünün 25-30 yıl süren çabalara rağmen başarıya ulaşamamasında sözünü ettiğimiz faktörlerden ikisinin, bilgi birikimi ile kaliteli hammadde yokluğunun payı büyüktür.¹⁰ Bilgi birikimi eksikliği bakımından kâğıt imalatının durumu da aynı olmuştur.

Çok kuvvetli bir dış rekabet karşısında, az çok karmaşık bilgi ve teknoloji gerektiren bir sanayi kolunda

yeni kurulan bir manifaktürün yaşayabilmesi için kuvvetli bir himâyenin şart olduğu açıktır. Ancak çağdaşı Avrupa ülkelerinde müşâhade ettiğimiz bu tip merkantilist himâye politikasına ait unsurlara Osmanlı iktisadî dünya görüşünde rastlamadığımız gibi, toplum yapısında da bu dünya görüşünü o istikâmette zorlamaya, hatta etkilemeye namzet merkantil bir menfaat zümresi, Osmanlı sisteminin bir gereği olarak, vücut bulamamıştı. Bilakis böyle bir himâye fikrine zıt istikâmette işleyen provizyon politikası ile fiskalizm, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün uzun yıllar değişmeden kalmış görünen belirleyici ilkeleri idi. O kadar ki, ithâlâtı pahalılaştırmaya yol açacak bir himâye fikrine, imparatorluğun hayatının tamamlamak üzere bulunduğu 19. yüzyılın son çeyreğine kadar rastlamak kabil değildir.¹¹

Bununla beraber, ithal fiyatını arttırıcı bir himâyeye yabancı, hatta zıt olan Osmanlı iktisadî dünya görüşünün, hiçbir himâyeye imkân vermemiş olduğunu düşünmek de yanlış olur. İdarî himâye, vergi muâfiyeti, faizsiz kredi vs. gibi himâyenin diğer türlerinin kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca temel ilkeler olarak ifade ettiğim provizyon politikası ile fiskalizmin bazı hallerde çok önemli etkileri olan kuvvetli birer himâye aleti olarak işleyebildiğini de belirtmeliyim. Nitekim başarılı olduğunu kaydettiğim kuruluşlar arasında ve başka birçok örnekte, bu tür “dolaylı” diyebileceğimiz himâyenin rolü dikkati çekecek derecelerdedir.

Bu tür himâyenin belirgin örneği yerli hammadde konusundadır. Osmanlı sanayiinin 16-17. yüzyıllardan beri giderek önem kazanmış görünen belli başlı problemlerinden biri, yüksek malî kapasite ve etkin ticarî organizasyonlarla gelen Batı Avrupalı alıcıların, Osmanlı pazarındaki hammaddeleri çekip götürmesi olmuştur.¹² Provizyonizmin bir politika ilkesi halinde yerleşmesinin de kaynakları arasında bulunan bu kronikleşmiş yapı, 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa’daki genel iktisadî canlanmanın harekete geçirmiş olduğunu söyleyebileceğimiz hızlı bir ihrâcât artışına sahne olduğu zaman, devlet, hem provizyon politikası icabı olarak, hem de fiskalist amaçlarla o zamana kadar %3 olarak tespit edilmiş bulunan gümrükleri, ihracı en çok artma eğiliminde olan mallarda büyük ölçüde arttırdı. İhraç gümrüğü % 10 ile %50’ye kadar yükseltilen bu malların ba-

şında, dış âlemin en çok talep etmekte olduğu pamuk, pamuk ipliği, deri ve zeytinyağı gibi ham ve yarı mamüller vardı.

Yerli sanayinin 18. yüzyılın ilk yarısında yalnız üretimde değil, aynı zamanda ihrâcâtta da artış kaydedebilmesinde, hammaddeleri nisbî olarak ucuza sağlama imkânı veren bu uygulamanın rolünü tahmin etmek mümkündür.¹³ Bu rolün tespit edilebilen karakteristik bir örneğini sabun imalatında açıkça görüyoruz. 1709 kışında şiddetli soğuşun Batı Akdeniz’de ve özellikle Türkiye’nin en büyük alıcısı olan Fransa’da zeytin ağaçlarını mahvetmesi sonucu, zeytinyağına olan dış talep aşırı derecede yükseldiği zaman, sabun üretiminin önemli bir merkezi olan Girit’te sabunhâneler, bu aşırı dış talebin baskısı karşısında tutunamamış ve birer birer kapanarak sayıca 3’e kadar inmişken,¹⁴ 1715-20’den itibaren zeytinyağından alınan ihraç gümrüğünün %20-30’a kadar yükseltilmesini müteâkip, tekrar hızla artarak 1725’te 20’ye yükselmiş ve yüzyılın son çeyreğine kadar sayıları artmaya devam ederek yalnız imparatorluk piyasasına değil, dış pazarlara da satış yapacak bir düzeye varmıştı.¹⁵ Hemen ilâve edilmeye değer bir nokta şu ki, sabun imalatı 18. yüzyılın ilk yarısında kazandığı bu canlılığı ile Türkiye’nin yerli sanayide yaygın bir gerilemeye maruz kaldığı 19. yüzyılın 3. çeyreğinde bile net ihrâcâtçısı olduğu çok nâdir sınaî faaliyet kollarından biri olarak kalmıştır.¹⁶

Sanayiye koruma motifine doğrudan bağlı bulunmayan böyle bir dolaylı himâyenin, ancak hammaddesi dış talep baskısı altında bulunan sanayi dallarında etkili olabileceği açıktır. Bu dalların dışında, geniş bir idarî himâye ve teşebbüs desteği ile birlikte sağlanan uzun vadeli yatırım kredisinin bile, ithal fiyatını yükseltmeye yol açacak tipte radikal bir himâye ile desteklenmedikçe, başarı şansının az olacağı kâğıt ve çuha örneğinde çok belirgindir. Bu bakımdan Türkiye tarihindeki bu ilk sınaileşme çabasının, esasen mütevâzı ve çok sınırlı olan hedefleri içinde ve belki biraz da bu sebepten, amacına tam olarak ulaşamamış olduğunu söyleyebiliriz.

Ama bu hamlenin, mevcut ekonomik yapıda hissedilir bir değişmeye yol açmamakla beraber, ekonomide gözlenen değişme ve eğilimlere, klasik Osmanlı sisteminin kendi ilkeleri dışına çıkmayan bir tepkisi ve cevabı

olarak kendi içinde tutarlı olduğu ve muhtemelen bu sayede, (radikal görünen yeni mal ve teknoloji dışında) yatırım yaptığı ve desteklediği alanlarda (ipekli, pamuklu, basma, metal vb.) başarılı olduğunu ilâve edebiliriz.

III

Hemen hepsi 18. yüzyılın ilk yarısı içinde yer alan bu devlet yatırımları ile paralel bir genişleme trendi içinde görünen Osmanlı sanayi sektörü, yüzyılın 2. yarısının 10. yılından itibaren, oldukça yaygın bir durgunluk ve gerileme dönemine girmiştir. İthalatta ve bazı ziraî ürünlerin ihrâcâtında müşahade edilen kısmî büyüme istisnâ edilirse, ekonominin tümüne şâmil görünen bu durgunluğun, sanayi üzerinde etkili olmuş görünen başlıca faktörlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Sanayi sektörü, bu yıllarda, bahsettiğimiz dolaylı himâyeyi kaybetmeye başladı. Yüzyılın başlarında yükseltilmiş olan hammadde ihraç resimleri, Osmanlı malî pratiği icabı spesifik şekilde tespit edilmiş olduğundan, 1750/60'lardan itibaren fiyatlar yükselmeye başlayınca, bu resimlerin nisbî önemi de aynı oranda düşmeğe başladı.

Osmanlı dış ticaretinde aktif rol oynayan, yerliler değil, Batılılardı. Osmanlı deniz ticaret filosu, çeşitli faktörlerin etkisi ile ekonomideki genişlemeye cevap verecek kapasiteye varamadığı için, dış ticaret maksadı ile gelen Batılılar, ellerindeki deniz nakliye imkânlarıyla yurt içi ticarete de giderek artan ölçüde katılmaya başladılar. Yabancı gemilerle yapılan ticareti, ihrâcâtтан tefrik etmek zor olduğu için, ihrâcâtтан alınan resimlerden kaçma kolaylıkları da artmıştı. Nisbî himâyeyi fiilen ortadan kaldıran bu durumu, 1760'lardan itibaren kaçakçılığı önleyebilmek amacı ile, ihraç resimlerinin yavaş yavaş, iç ticarete de teşmil edilmesi takip etti ve böylece bu dolaylı himâye hukuken de ortadan kalkmış oldu.

Sanayinin durgunluğa girdiği bu yılların, Batı Avrupa'da birkaç yüzyıldan beri devam eden iktisadî değişme ve birikimin Sanayi Devrimi'ne ulaşmak üzere hızlandığı bir döneme rastlamış olması da, hem bu himâye kaybını büyüten, hem de durgunluğu açıklamaya namzed diğer bir etkidir. Sanayi Devrimi, 19. yüzyılda bütün vüs'atı ile ortaya koyacağı etkilerinden henüz uzak bulunmakla beraber, yerli sanayi mamûllerine, sadece dış pazarların giderek kapanmasına yol açmakla kalmamakta, ayrıca iç pazarda da, özellikle metal ve dokuma sanayinin

bazı dallarında fiyat ve kalite bakımından küçümsenemeyecek bir rekâbeti hissettirmeye başlamış bulunmakta idi.

Ama, Sanayi Devrimi'ne doğru yol alan Avrupa ekonomisindeki gelişmelerin asıl önemli etkisi, bu dönemde, ekonomiden çok askerî alanda karşımıza çıkar. Avrupa'nın gelişen teknolojik ve ekonomik imkânlarından çeşitli kanallarla beslenerek askerî gücünü arttırmakta olan rakiplerine karşı, Osmanlı Devleti'nin 1760'lardan itibaren giderek yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savunma savaşları yapmaya mecbur kalmış olması, fevkalâde kompleks ve dolaylı sonuçları ile, durgunluğun yerleşerek bir buhran niteliği almasına yol açmış görünen bir başka önemli etkeni oluşturmuştur.

Savaş, normal olarak sebep olduğu sivil sınaî talep düşüşü yanında, giderek imparatorluğun coğrafi olarak da küçülmesine yol açtığı için, yerli sanayi bakımından, her şeyden önce belirgin bir pazar daralmasının kaynağı idi.¹⁷ Pazarını, hem coğrafi saha itibârı ile, hem de sivil talep hacmi bakımından küçülttüğü sanayi üzerine savaş, ayrıca askerî mal ve hizmet taleplerinin gittikçe artan yükünü de eklemekte idi. Bu yük, Batı Avrupa'daki örneklerle uygun olarak, piyasa fiyatı içinde kalan bir talep artışı şeklinde olsa idi, netice itibârıyla, savaş için üretim yapan endüstrilerin lehinde bir yapısal değişme veya kaynak transferlerinden başka, bir sonuç doğurmayabilir, hatta talebi arttıracığı için olumlu etkisi de düşünülebilirdi. Ancak başta söylediğim mîrî mübâyaa sistemi icabı, savaş içinde devletin artan ölçüde ihtiyaç duyduğu dokuma, deri, iplik, kereste, demir vs. gibi malları piyasa fiyatından çok düşük, hatta bazen maliyetin de altında kalan bir fiyattan talep etmesi, ve bu malları müterakkî (progresif) bir aynî gelir vergisi gibi toplaması, özellikle gelişkin olan, büyük ölçekli teşebbüsleri hissedilir şekilde ezmeye, budamaya başladı. Sözümlü ettiğim iki yönlü pazar daralmasının da, uzak bölgelere sürüm yapacak düzeye varmış en gelişkin sanayi kollarını etkilemiş olacağını hatırlarsak, 1770 yıllarından itibaren sınaî durgunluğun belirginlik kazanmasında şaşılacak bir cihet kalmadığına hükmedebiliriz.

Savaşın sanayi üzerindeki bu birkaç yönlü etkilerine, ekonominin bütünü bakımından önemli sonuçları olan, ama en ziyade sanayiye etkilemiş olacağı kolayca anlaşılabilecek bir diğer dolaylı etkisine de burada işaret etmemiz lazımdır. Savunma ihtiyaçlarının baskısı altında devlet, özel şahısların o zamana kadar hemen hemen

hiç müdâhale etmediği terekelerine de el koymaya başladı. Askerî zümre mensupları dışında kalan esnaf ve tüccar gibi özel şahısların, şer'î miras kurallarına göre varislerine intikal etmesi gereken terekelerini, 1770-1810 döneminde belirgin şekilde yoğunlaşmış görünen müdahalelerle devletin, tamamını zapt etmediği hallerde de %40-70 oranlarına varan bir verâset vergisine tâbi tutmaya başlaması, bu müdahalelere kolayca yakalanabilecek olan fizikî sermaye yatırımlarından caydırıcı, hatta yapılmış olan yatırımları çözücü (disinvestment) etkileri olan ve durgunluğun, hatta buhranın sadece sebebi değil, aynı zamanda göstergesi olarak da dikkate şâyân fevkalâde ağır bir uygulama idi.¹⁸

Savunma savaşlarının, kısaca temas ettiğimiz dolaylı ve dolaysız etkilerinin vücûd verdiği bu buhran çağında, devletin ekonomiden aldığı ve hissedilir derecede artmış görünen payların da netice îtibârî ile savaşta tüketilmiş birer yatırım çözülmesi (disinvestment) anlamına geldiğini tafsile gerek yoktur.

Ancak, Türkiye tarihinde görülen ikinci sınıflaşma girişiminin, bu yatırım çözülmesi sürecinin bir parçası olarak 1800 yılına doğru yürütülen askerî yatırımlar ile başlamış olması, Osmanlı iktisat tarihinin bir başka paradoksu olarak kaydedilmeye değer bir noktadır. Ama bu ayrı bir konudur.

- 1 Askerî tabiri, Osmanlı düzeninde ve literatüründe, meslek icbarı ile asker olanlara inhîsâr etmez; asker ve sivil bütün yönetici kadroları kapsayan geniş bir zümreyi ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Barkan 1968: 4-9.
- 2 İthal ikâmesi deyimini, günümüzün ithalatçı fiilen ortadan kaldırmaya kadar genişletilebilen korumacı tedbirlerini de içeren dar anlamında almak ve 18. yüzyılın Osmanlı tutumu bakımından geniş anlamda, ithalata başvurmaktan az veya çok kurtulabilme arzusu olarak anlamak gerekir.
- 3 TSKA, no: E. 6074/1175 (1761/62).
- 4 Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0,3 krş.'u geçmediği ve devletin bütçe gelirinin 10-11 milyon krş. civarında bulunduğu gözönüne getirilirse, bunun küçümsenemeyecek bir meblağı ifade ettiği görülür. Ancak hemen ilave edilmelidir ki bu yıllarda padişah sarayı için satın alınan ithal malı yün-lü kumaşa ödenen yıllık para miktarı da bunun yarısına yakındı.
- 5 BOA, MAD 7560, s. 298, 17 Za 1121 (1710).
- 6 Yünlü ve ipekli manifaktürleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Genç 1994: 59-86.
- 7 O zamana kadar devlet, çapa ihtiyacını, İstanbul ve Samakov (Bulguristan)'da özel teşebbüs olarak faaliyet gösteren esnaftan temin ediyordu. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak sayıları hızla çoğalan yüksek tonajlı yelkenli gemilerin gerektirdiği büyük boy çapaları, esnaf tarafından imali başarılamadığı için, ithalatla karşılanmakta idi. İthalattan kurtulmak üzere kurulan bu tesis, yabancı uzman veya teknolojiye başvurulmadan yerli imkânlarla tamamlanmıştır. (Cevdet 1309: 157).
- 8 Çini imalâthânesi için bkz.: Altınay 1930: 63-64; Basma manifaktürleri için bkz.: Altınay 1930: 104-105; Boyahane için bkz.: TSKA, no: E. 4959, 29 M 1138 (1725); Kemha ve Diba manifaktürü için bkz.: BOA, KK 706, s. 32, 1 M 1133 (2.11.1720); BOA, Cİ 1826, 11 N 1133 (1721) ve Cİ 1290, S 1142 (1729); Yalova Kâğıt Manifaktürü için bkz.: MAD 8947, s. 120 vd., 16 I 1157 (22.11.1744); İbrahim Müteferrika'nın kâğıt imali ile ilgili olarak Polonya'dan getirilen ustalarla yapılan mukavele dolayısı ile sunduğu takrir için bkz.: Cİ 1018, 13 B 1157 (22. 8. 1744); Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt yapımı ve özel olarak da Yalova Kâğıt Manifaktürü ile alakalı olarak bkz.: Ersoy 1963.
- 9 İpekli dokuma ithalatında 18. yüzyılın ilk yarısı içinde görülen hissedilir azalmayı bu faaliyetlerde birlikte İmparatorluğun başta İstanbul olmak üzere Sakız, Edirne, Selanik, Bursa, Halep ve Şam gibi merkezlerinde özel üretimde kaydedilen gelişme ile açıklamak lazımdır. Basma imalatında İstanbul'da kurulan iki tesise 1760'a doğru İstanbul'un Üsküdar yakasın-da bir üçüncüsünün eklenmesinden de anlayabileceğimiz gelişmenin, geçici bazı problemlere rağmen, trend olarak 1830'lara kadar devam ettiği-

- ni, istihdam edilen işçi sayısı ve imalattan alınan vergi miktarlarına göre tesbit edebiliyoruz. Ancak 1840'lardan itibaren hızla gerileyen basma imalatının İstanbul'da 1850'lerin başında tamamen bitmiş olduğunu da eklemeliyim.
- 10 Yünlü imalatında askere elbise sağlamak üzere 16. yüzyılda Selânik'te kurulmuş olan imalathanelerin zamanla Batı Avrupa'daki gelişmenin çok gerisinde kalmış olması yüzünden *İnce Yünlü*'de yerli teknik bilgi düzeyi de çok düşüktü. Ama bu alanda geri kalmanın nedenlerinden biri de yerli yünün ince kalitede kumaş yapmaya elverişli bulunmaması idi. Nitekim ince yünlü imali için 1830'larda kurulan fabrikalara gerekli olan hammaddeyi sağlamak üzere Türkiye'de ilk defa devlet girişimi ile merinos koyunu yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, ancak 10-15 yıllık bir çabadan sonra bu iş başarılamamış ve 1850'lerde ince yünlü imalinden vazgeçilmesinin sebeplerinden biri de bu olmuştur.
- 11 Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkeleri ve değişmesi hakkında bkz.: Genç 1990; 1999.
- 12 Ham madde alanındaki dış talep baskısının yerli sanayi üzerindeki etkileri konusunda bkz.: Çizakça 1980: 533-551; Braude 1979: 437-455.
- 13 Genel olarak sınıf üretim ve dış ticaret hacimlerindeki artış hakkında bkz.: Genç 1987: 345-373; Pamuklu dokuma ihracatındaki artışa örnek olmak üzere sadece Fransa'ya yapılan bölümünün seyri yıllık ortalama olarak şöyle olmuştur: (Değerler Fransız Livre'si olarak)
1700/1702= 385.150
1717/1721= 1.278.502
1736/1740= 1.496.125
1750/1754= 1.715.820
1786/1789= 2.529.752
(Paris 1957: 532, not 2).
- 14 BOA, KK 188, s. 3 (1726).
- 15 Peyssonel 1787.
- 16 Ronstock 1886: 118-119.
- 17 Bu konuda dikkate değer örneklerden biri olarak Kuzey Karadeniz kıyı-larını zikredebiliriz. 1770'lerde imparatorluktan ayrılan bu bölge ile Osmanlı sanayinin neler kaybetmiş olduğunu anlayabilmek için, Kırım'da Fransız Konsolosluğu görevinde bulunan Peyssonel'in, bölgenin 1750/60 yıllarına ait ticareti hakkında yazdığı kitapta, başlıca sınıf imalat merkezleri olan İstanbul, Bursa, Ankara, Kastamonu, Halep, Girit, Sakız, Filibe, Samakov gibi yerlerden gelen çeşitli sınıf mamullerinin tekel derecesinde sahip bulunduğu çok geniş sürümü ile ilgili olarak verdiği rakamlara bakmak gerekir. Bkz.: Peyssonel 1787.
- 18 Savaşın ekonomi üzerindeki etkileri için bkz.: Genç 1995.

KAYNAKLAR

- Altınay, Ahmet Refik, (1930), *Hicrî 12. Asırda İstanbul Hayatı*.
- Barkan, Ömer L., (1968), "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri" (1545-1659)", *Belgeler*, c. III/5-6 (1966).
- Braude, Benjamin, (1979), "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire", *Review*, vol. 2 (winter 1979), pp. 437-455.
- Cevdet Paşa, (1309), *Tarih*, c. I, İstanbul.
- Çizakça, Murat, (1980), Price History and The Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1700", *The Journal of Economic History*, vol. XL, (Sept. 1980), pp. 533-551.
- Ersoy, Osman, (1963), *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara.
- Genç, Mehmet, (1987), "A Study of The Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and The World Economy*, ed. By Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, pp. 345-373.
- Genç, Mehmet, (1990), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, TTK, Ankara, s. 13-25.
- Genç, Mehmet, (1994), "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", ed. Donald Quataert, *Manufacturing in The Ottoman Empire and Turkey*, State University of New York Press, pp. 59-86.
- Genç, Mehmet, (1995), "L'Economie Ottomane et la Guerre au XVIII Siecle", *Turcica*, Tome XXVII, pp. 177-196.
- Genç, Mehmet, (1999), "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divân*, İstanbul.
- Paris, Robert, (1957), *Histoire du Commerce de Marseille, Tome V. de 1660 a 1789 Le Levant*, Paris.
- Peyssonel, Charles de, (1787), *Traite du Commerce de la Mer Noire*, 2 vols. Paris.
- Ronstock, E., (1886) *Volkswirtschaftliche Studien über Türkei*, Band I, Wien.